

**A MAGYARORSZÁGI SIKETEK
NYELVELSAJÁTÍTÁSÁNAK ÉS NYELVHASZNÁLATÁNAK
SZOCIOLINGVISZTIKAI VIZSGÁLATA**

HATTYÁR HELGA

TÉZISEK

2008

BEVEZETŐ

A Siketek Világszövetségének becslése szerint a világon mintegy 70 millió siket él (Bergman 1994, <http://www.wfdeaf.org>). Pontos adatok hiányában érdemes becsült számokra támaszkodni a magyarországi siket populáció vonatkozásában is. Ezek szerint Magyarországon 30–40 000 a súlyos fokú nagyothalló, illetve siket emberek száma (Vasák é.n. [2004]: 14). Ők alkotják Magyarország harmadik legnagyobb (ám el nem ismert) nyelvi és kulturális kisebbségét (Bartha és Hattyár 2002), melynek tagjai a mindennapokban egymással kommunikálva a magyarországi jelnyelvet használják.

A siketségre vonatkozó számadatokat áttekintve fontos megjegyezni, hogy a siketeknek mindössze 5–10%-a születik siket családban (Berent 2004). Ez azt jelenti, hogy a siketek közösségében kis mértékű generációs folytonosság tapasztalható, a közösség nem belülről „termelődik újra”, hanem minden generáció siket tagjai többségében a hallók közül kerülnek ki, és sokáig halló környezetben nevelkednek, élnek.

Jelen doktori értekezés empirikus vizsgálatok során szerzett adatok elemzésén keresztül azt vizsgálja, hogy ma Magyarországon a prelingvális siket gyermekek hogyan sajátítják el a jelnyelvet, valamint a magyar nyelvet, s hogy a különböző nyelvelsajátítási modellek milyen nyelvi kompetenciák kialakítását eredményezik. Helyzetük nehézsége miatt az értekezés különösen nagy hangsúlyt fektet a halló családban nevelkedő prelingvális siket gyermekek nyelvelsajátításának kérdésére.

I. A JELNYELVEK MINT TERMÉSZETES EMBERI NYELVEK – TÉVHITEK ÉS CÁFOLATOK

Egy nyelvről, illetve annak használatáról szólva ritkán szükséges bizonyítani azt, hogy a szóban forgó nyelv egyike a természetes emberi nyelveknek. A jelnyelvekkel kapcsolatban azonban más a helyzet. A laikusok, s néha a nyelvészek, a szakemberek előtt is bizonyításra szorul, hogy a siket közösségekben használt jelnyelvek valóban természetes, szabályokkal rendelkező, kidolgozott nyelvek, a kommunikáció tökéletes eszközei.

A siketeket és jelnyelveiket hosszú idő óta számos tévhit övezi, ezek közül a legelterjedtebbek a következők:

1. aki siket, az néma is;
2. a siketség együtt jár más – értelmi – fogyatékkal is;
3. a nyelv azonos a beszéddel, illetőleg a nyelv egyetlen megjelenési formája a beszéd;
4. a jelnyelv azonos a pantomimmal;
5. a jelnyelv univerzális nyelv, azaz a siketek mindenütt a világon ugyanazt a jelnyelvet használják;
6. a jelnyelvek a különböző hangzó nyelvek (esetenként mesterségesen kitalált) jelekkel kísért formái, önálló nyelvtani szabályok nélkül, mintegy követve egy hangzó nyelv minden jellegzetességét (vö. Bartha, Hattyár és Szabó 2006)

A fenti tévhitekkel szemben elmondható, hogy a siketség és a némaság nem egymást feltételező jelenségek. Továbbá: noha a siket és nagyothalló populációban a járulékos értelmi fogyatékkal nagyobb arányban fordul elő, mint a hallók között, az együttes előfordulás egyáltalán nem tekinthető általános jelenségnek. Az 1960-as években meginduló nyelvészeti kutatások pedig

bizonyították, hogy a siket közösségekben használatos jelnyelvek a hangzó nyelvektől függetlenül kialakult, szabályok által működtetett, komplex fonológiai, morfológiai, szintaktikai rendszerrel, valamint diskurzusszabályokkal bíró nyelvi rendszerek (Grosjean 1982), melyek nem vokális-akusztikus csatornán át terjedő hangzó nyelvektől eltérően a manuális–vizuális nyelvek.

II. A SIKETSÉG FOGALMA

A jelnyelvek illetve a jelnyelveket használó közösségek jellegzetességeinek bemutatása előtt fontos megvizsgálni és meghatározni, hogy kit tekinthetünk siketnek. A siketség fogalmára nem adható egyetlen, mindenki számára elfogadható definíció. A különböző szakterületek különbözőképpen közelítenek a kérdéshez.

A siketségre vonatkozó szakirodalomban két jól elkülönülő szemléleti keretet szokás megkülönböztetni. Az egyik a *patológiai szemlélet*, mely a siketséget hiányként, a hallás hiányaként, mennyiségi mutatók segítségével határozza meg (Muzsnai 1999, Bartha 2004, Bartha, Hattyár és Szabó 2006). Az orvostudomány mellett a gyógypedagógia is gyakran ebben a keretben szemléli a sietség jelenségét, s legfőbb törekvései közé tartozik a problémaként és hiányként definiált siketség korrigálása, illetőleg palástolása.

Létezik a stigmatizáló patológiai szemlélettel szemben a siketségnek és a siketeknek egy másik megközelítésmódja: a *kulturális, antropológiai szemlélet*, mely a siketséget nem a hallás hiánya felől szemlélve határozza meg, nem a deficitre, valamint annak korrigálására helyezi a hangsúlyt, hanem a siketséget adottnak veszi, és igyekszik azon értékes sajátosságokat feltárni, fejleszteni, melyek ezzel a létállapottal együtt járnak – például a jelnyelvhasználatot (vö. Bartha 2004). Ebben az értelemben tehát nem az a siket, aki nem hall, hanem aki

tagja a nyelvi és kulturális kisebbségi közösségként definiálható siket közösségnek.

III. A SIKET KÖZÖSSÉGEK

Noha akad néhány példa arra, hogy a siketek és a hallók harmonikus, jól működő kétnyelvű közösséget alkotnak (ilyen volt pl. Martha's Vineyard a 17–19. században, illetve napjainkban ez tapasztalható Balin a Desa Kolok nevű faluban), általánosságban elmondható, hogy a siketek helyzetét gyakorta a kirekesztettség és a hátrányos megkülönböztetés jellemezte, jellemzi.

A siket emberek ráadásul sokáig egymástól elszigetelve éltek. A siket közösségek létrejöttét az intézményes siketoktatás megindulása, a siketiskolák alapítása eredményezte (függetlenül az oktatás során alkalmazott módszertől). Az oktatási intézmények mellett hamarosan létrejöttek különböző siket klubok, majd az érdekvédelmi szervezetek is, melyek tovább erősítették a közösségeket (Lucas et al. 2005). Az így létrejött siket közösségek a világon mindenütt nyelvi és kulturális kisebbséget alkotnak – annak ellenére, hogy kisebbségi státuszuk kevés államban van hivatalosan elismerve, s sok helyütt nyelvhasználatukban korlátozva vannak a közösség tagjai.

Az 1960-as években meginduló nyelvészeti kutatások fordulópontot jelentettek a siket közösségek életében. A jelnyelvek nyelvészeti leírásának kezdetével a siketek öntudatra ébredtek, s a világ számos pontján harcolni kezdtek jogaikért (Vasák 1996). Ez a küzdelem Magyarországon a mai napig zajlik, melynek többek között célja az esélyegyenlőség és a magyarországi jelnyelv törvényi elismerése, a jelnyelvhasználat és a siketoktatás szabályozása (illetve a jelenlegi szabályozás megváltoztatása), valamint a társadalmi méretű szemléletváltás előmozdítása.

IV. A SIKETEK KÉTNyelvűsége és kétkultúrájúsága

Mivel a siket közösségek tagjai nem teljesen elkülönülten, hanem a többségi halló társadalomba ágyazódva élnek, annak tagjaival mindennap érintkeznek, a siketek ki vannak téve a többségi hangzó nyelvnek, melyet az iskolában tanulnak meg. Ezt a nyelvet (annak főként írott, de gyakran hangzó formáját is) a mindennapi életben a hallókkal érintkezve rendszeresen használják. (A beszélt nyelv érzékelése természetesen a szájról olvasás segítségével valósul meg.) A siketek tehát a mindennapi kommunikáció során két nyelvet használnak rendszeresen: a közösség jelnyelvét, illetve a környezetükben használatos hangzó nyelvet. E jellegzetességet figyelembe véve, Bartha Csilla kétnyelvűség-meghatározása alapján, mely szerint „kétnyelvű az, aki a mindennapi érintkezései során két vagy több nyelvet kommunikatív, szociokulturális szükségleteinek megfelelően (szóban és/vagy írásban, illetőleg jelelt formában) rendszeresen használ” (Bartha 1999: 40), megállapítható, hogy a siket közösségek kétnyelvű nyelvi kisebbséget képeznek egy-egy társadalomban.

A siketek kétnyelvűsége – számos közös vonás ellenére – természetesen különbözik a hallókétól, akiknek két vagy több hangzó, tehát azonos modalitású nyelv áll rendelkezésére. A siketek kétnyelvűségének legfontosabb jellegzetességei az alábbi hat pontban foglalhatók össze.

1. A számukra legtermészetesebb kommunikációs formát, a jelnyelvet sokszor csak az iskolában sajátítják el;
2. hallásuk károsodott volta miatt a siketek jelnyelvüket természetesen hosszú időn át megőrzik;
3. egy-egy országon belül nem koncentrálnak egy bizonyos területre;
4. különbségek nyilvánulnak meg bizonyos nyelvi tudással kapcsolatos kompetenciájukban (elképzelhető például, hogy rosszul artikulálnak, bizonyos grammatikai formák között élőszóban nem tesznek különbséget,

illetve előfordulhat, hogy a többségi nyelvet csak írott formájában képesek használni);

5. a nyelvtudás és a nyelvhasználat változatos mintái jellemzi őket;

6. nem ismerik el őket kétnyelvűeknek (Grosjean 1992; Bartha 1999).

A siket közösség tagjai nemcsak kétnyelvűek, hanem kétkultúrájúak is: kötődnek saját kisebbségi közösségük kultúrájához, valamint a többségi társadaloméhoz. Saját kisebbségi közösségük önálló kulturális szokásokkal, javakkal bír, mely természetesen erősíti a csoporttagok összetartását.

V. A JELNYELVEK GRAMMATIKAI JELLEGZETESSÉGEI

Tág értelemben a jelnyelveket kézzel megjelenített jelrendszerekként lehet meghatározni. Ám nem minden manuális kommunikációs forma tekinthető nyelvnek. A különböző manuális kommunikációs rendszereket a következő módon szokás csoportosítani (Vö: Bartha, Hattyár és Szabó 2006):

1. *Elsődleges (primér) jelnyelvek:* szabályokra épülő, konvencionális jelnyelvek, melyek a siket közösségekben használatosak.
2. *A másodlagos (alternáns) jelnyelvek:* a jelelt kommunikáció olyan magasan fejlett rendszerei, amelyeket olyan egyének fejlesztenek ki és használnak, akik kompetens használói egy beszélt nyelvnek.
3. *Családi jelnyelvek:* olyan gesztusokon alapuló kommunikációs rendszerek, melyek akkor alakulnak ki, ha egy siket ember más siketektől elkülönülve él, és szükséges az őt körülvevő halló emberekkel kommunikálnia.

A természetes jelnyelvekre – csakúgy, mint a hangzó nyelvekre – jellemző az ún. kettős tagoltság, mely szerint korlátozott számú jelentéssel nem bíró, ám jelentésmegkülönböztető szerepű egységek (fonémák vagy kerémák) kombinációjából épülnek fel jelentéssel bíró nyelvi egységek. A kerémák minden jelnyelvben azonos osztályokba sorolhatók, melyek a következők (Bartha, Hattyár és Szabó 2006): kézforma, artikulációs hely, mozdulat, orientáció, mimikai komponens, szájkép.

A flektáló és inkorporáló tipológiai jellegzetességeket mutató jelnyelvekben a szófajok rendszere eltér a hangzó nyelvektől. A jelnyelvben megkülönböztetünk ún. tárgy- és tevékenységjeleket, tulajdonságjeleket, határozójeleket, névmásokat, valamint számneveket (Mongyi és Szabó é.n. [2004]).

A jelek mondatbeli sorrendjét több nyelvben vizsgálták, s feltételezhető, hogy léteznek SVO szórendű nyelvek, mint például az olaszországi jelnyelv, és léteznek a téma–réma-szerkezet szerinti mondatstruktúrát előnyben részesítő nyelvek, mint például a svájci német jelnyelv (Woll és Kyle 1994). Mongyi és Szabó (é.n. [2004]) megállapítja, hogy a magyarországi jelnyelvre jellemző szórend az SOV.

VI. A JELNYELVEK KIALAKULÁSA

A nyelvtudományt régóta foglalkoztató kérdés, hogy hogyan hozza létre az ember a nyelvet. A mára már kifejlett, bonyolult szabályrendszerrel működő nyelvek tanulmányozásával nem könnyű a struktúraalkotás folyamatát megragadni. Ám az újonnan kialakuló siket közösségekben létrejövő jelnyelvek napjainkban lehetőséget biztosítanak arra, hogy megfigyeljük egy-egy nyelv létrejöttét, a nyelvi rendszer egyes elemeinek kifejlődését. Napjainkban két frissen kialakult jelnyelv is a nyelvészeti érdeklődés homlokterébe került; a

nicaraguai, valamint egy izraeli beduin törzsben kifejlődő jelnyelvek segítségével tanulmányozni lehetett a struktúraalkotás folyamatát.

VII. A JELNYELVEK ÉS AZ AGY

Hosszú időn át csupán a hangzó nyelvek használóit vizsgálták annak érdekében, hogy a nyelv neurobiológiai hátterét feltérképezzék. Az így kapott eredmények elemzése után kérdésként merült fel, hogy vajon a nyelv agyi szerveződése a hallás és a beszélés funkcióján alapszik-e. A kérdés megválaszolása érdekében jelnyelvhasználó siket agysérülteket vontak be a vizsgálatokba. A kutatások eredményei két szempontból váltak jelentőssé: egyrészt sikerült pontosítani a nyelv neurobiológiai működésére vonatkozó ismereteket, másrészt igazolást nyert, hogy a jelnyelvi produkcióért és feldolgozásért ugyanazok az agyi területek felelősek, mint a hangzó nyelvek esetében. Ez azt igazolja, hogy a jelnyelvek ugyanúgy önálló természetes emberi nyelvek, mint a hangzó nyelvek.

VIII. A JELNYELVEK SZOCIOLINGVISZTIKAI MEGKÖZELÍTÉSEI

A jelnyelvi szociolingvisztika megszületését, csakúgy, mint a jelnyelv leíró nyelvészeti szempontú kutatásának megindulását William Stokoe nevéhez szokás kapcsolni, aki 1969-ben az amerikai siketek nyelvhasználatát a fergusoni diglossia-fogalom alkalmazásának segítségével írta le (Lucas et al. 2005). A Stokoe munkáját követő korai jelnyelvi szociolingvisztikai vizsgálódások főként a következő négy területre korlátozódtak:

1. a többségi hangzó nyelv és a jelnyelv kapcsolata, különösképpen az oktatás vonatkozásában;

2. a jelnyelvek szerkezetére vonatkozó korlátozott ismeretek;
3. a jelnyelvek természetes emberi nyelv voltával kapcsolatos kételyek;
4. a hangzó nyelvi szociolingvisztikai modellek alkalmazása a jelnyelvi helyzetekre.

(Lucas et al. 2005: 251).

Ezen vizsgálati területek hajdani dominanciája azzal magyarázható, hogy a jelnyelvek tudományos megközelítésének korai szakaszában meg kellett küzdeni a siketekkel, illetve a jelnyelvekkel szembeni évszázados diszkriminatív gyakorlat mögött húzódó tévhitekkel, azaz a korai kutatásoknak a jelnyelvek és a siket közösségek státuszát kellett erősíteniük. Azokban az államokban, ahol a jelnyelv elismeréséért, a használatának támogatásáért, a tannyelvként való alkalmazásáért folytatott harc már lezárult, s a siket közösség, illetőleg az általuk használt jelnyelv/jelnyelvek státusza már viszonylag stabil, s a jelnyelv bizonyos szintű leírása megtörtént, a szociolingvisztika szinte minden részterületén végeznek kutatásokat – noha átfogó és részletes vizsgálatok még nem születtek (Lucas et al. 2005).

Magyarországon a jelnyelvre vonatkozó rendszeres nyelvészeti vizsgálatok viszonylag későn, az 1990-es években kezdődtek meg, viszont ezzel szinte egy időben megindultak a szociolingvisztikai kutatások is.

A jelnyelvek és a jelnyelveket használó közösségek minél alaposabb megismerése érdekében számos további kutatásra van szükség. A jelen dolgozat, mely a siketek nyelvvelsajátítását, nyelvi szocializációját az attitűdök felől kívánja feltérképezni, s mely a nyelvvelsajátítás kimenetelét a nyelvi kompetenciák vizsgálatával méri, újabb eredményekkel bővítheti a magyarországi jelnyelvi szociolingvisztikai vizsgálatok sorát.

IX. SIKETEK NYELVELSAJÁTÍTÁSA

A siketek nyelvelsajátításának tanulmányozásakor rendkívül fontos különbséget tenni **prelingvális** és **posztlingvális** siketség között. Az előbbi fogalom arra a jelenségre vonatkozik, mikor a hallásvesztés egy nyelv elsajátításának érzékeny periódusa előtt következik be, melynek eredményeképpen a siket személy nem tudja hangzó nyelvi input segítségével kiépíteni elméjében a nyelvi rendszert. Az utóbbi pedig értelemszerűen az érzékeny periódus, tehát a nyelvi rendszer kiépülése utáni siketiségre vonatkozik.

Noha minden siket gyermek nyelvelsajátítása egyedi folyamat, mely számos tényező függvénye, bizonyos jellegzetességek figyelembevételével el lehet határolni különböző nyelvelsajátítási modelleket. Ezek a modellek elsősorban a családban, másodsorban az iskolában használatos nyelvek és/vagy kódrendszerek alapján különülnek el egymástól. A leggyakrabban tárgyalt modellek a következők:

- A családi jelnyelv kialakítása érzékelhető nyelvi input hiányában
- Hangzó nyelvi input otthon és orális oktatási módszer az iskolában
- Hangzó nyelv/jellel kísért hangzó nyelv használata otthon és az oktatásban
- Inkonzisztens jelnyelvi input
- Jelnyelvi input a családban, korai jelnyelv-elsajátítás

A nyelvi kompetenciák kialakítása szempontjából a legsikeresebb modellnek a családi korai jelnyelv-elsajátítás tekinthető. A megfelelő időben és ütemben elsajátított jelnyelv használatával – a környezetével kommunikálva – a siket gyermek megismerheti a világot, s így biztosítva van számára a megfelelő ütemű kognitív fejlődés.

A legnehezebb helyzetben azok a prelingvális siket gyerekek vannak, akik egy számukra nem hozzáférhető (hangzó) nyelvet használó környezetben nevelkednek otthon (ilyen a siketek 90–95%-a), s az iskolában is hangzó nyelven tanítják őket. Ők a jelnyelvet csak későn, általában az óvodába, illetve az iskolába kerülve sajátíthatják el siket társaik segítségével, s noha nagyon gyorsan teszik ezt, jelnyelvi kompetenciáik elmaradnak a siket családban nevelkedő társaikétól (Meadow 1968, Kyle 1994, Fischer 1998, Newport és Supalla 1999), a hangzó beszéd vonatkozásában pedig nem szignifikánsan teljesítenek jobban (l. Meadow 1968).

X. A SIKETEK OKTATÁSÁSA

Minden kétnyelvű (és kétkultúrájú) helyzetben különösen fontos szerep hárul az oktatásra egy nyelv és egy kultúra megőrzése szempontjából.

A magyarországi siketek oktatása az úgynevezett szegregációs program egy különleges változatával jellemezhető, amikor is a kisebbségi tanulók a többség nyelvén tanulnak. Azaz a magyarországi siket gyerekeket a többségtől elkülönítve oktatják a többségi a hangzó magyar nyelven. Ez az oktatási módszer a hangzó magyar nyelv megtanulását és használatát szorgalmazza, nem fordítva figyelmet a tanulók jelnyelvi kommunikációs készségének szakszerű és módszeres fejlesztésére. Ez a gyakorlat céljait tekintve a szubtraktív kétnyelvűség kialakítását szorgalmazza (Hattyár 2000).

A magyarországi nagyothallók, a halláskárosodás mértékének és egyéb tényezőknek a függvényében, részt vehetnek úgynevezett integrált oktatásban is, ami azt jelenti, hogy hallók között, többségi iskolákban tanulnak. Ez az ún. befulladás vagy alámerülési programnak felel meg, s egynyelvűséget eredményezhet abban az esetben, ha a gyermek családjában vagy szűkebb baráti körében nincsen jelnyelvet használó személy.

A siketek oktatása nem mindig követte ezt a modellt. Charles Michel de l'Epée abbé (1712–1789), az intézményes siketoktatás megteremtője 1759-ben hozta létre iskoláját siket szegénygyerekek számára Párizsban, s ő tannyelvként a jelnyelvet használta, s ennek segítségével tanította meg növendékeinek a francia nyelv írott változatát (Branson és Miller 2002).

De l'Epée manuális módszerének gyors terjedésével párhuzamosan a 18. század végén Samuel Heinicke, a lipcsei siketiskola (1778) megalapítója, egy új, rivális módszert fejlesztett ki, mely hamar népszerűvé vált: az úgynevezett *orális módszert* (Bartha, Hattyár és Szabó 2006). Az orális módszer célja, hogy a siket gyermek elsajátítsa a többségi nyelvet, annak hangzó formáját is. A cél megvalósítása érdekében a hangzó nyelv hangzó és írott formája használatos az instrukció nyelveként, a jelnyelv alkalmazása pedig ki van zárva az oktatási folyamatból.

A manuális és az orális módszer harca a 19. század végére kiéleződött, s az új eljárás egyre inkább kiszorította a francia abbé hagyományát követő oktatási gyakorlatot. Ráadásul 1880-ban egy Milánóban tartott kongresszuson (Második Nemzetközi Kongresszus), melyen siketeket tanító halló tanárok vettek részt, elfogadták azokat a határozatokat, melyek hosszú időre biztosították az orális eljárás egyeduralmát a siketek oktatásában (Nover 1996).

Az orális módszer a legtöbb siket gyermek esetében nem csökkenti azt a hátrányt, melyet az érzékelhető inputhoz való korai hozzáférés hiánya eredményez, sőt konzerválja, illetve növeli azokat (vö. Kudomrák 1999). A kognitív teljesítmény rendkívül lassú fejlődése (és visszaesése) arra enged következtetni, hogy a siket gyermekek számára ez a módszer nem biztosítja az önálló és sikeres életvezetési gyakorlat kialakításának, valamint a társadalmi integrációnak a lehetőségét.

A siketoktatásban a következő jelentős szemléletváltásra a 20. század végéig kellett várni. Az 1980-as években számos országban indítottak el kétnyelvű oktatási programokat a siketek számára: Ausztráliában, Dél-

Afrikában, Dániában, Finnországban, Hollandiában, Nagy-Britanniában, Svédországban, Portugáliában, Uruguayban, az USA több államában, valamint Venezuelában (Bartha 2004). A kétnyelvű siketoktatásnak számos változata létezik; a különböző modellek pozitív hatása a következő pontokban foglalható össze (Bartha 2004: 325–326):

- Halló kortársaikkal azonos olvasástudás
- Íráskészségük eléri az azonos korú hallókét
- Írásban továbbra is ejtenek grammatikai hibákat, ám jóval kisebb mennyiségben, mint a nem kétnyelvű programokban tanulók
- Írásban folyékonyan és árnyaltan képesek kifejezni magukat
- Nagyobb önértékeléssel rendelkeznek, személyiségük egészségesen fejlődik
- Képesek harmadik, sőt további nyelveket is elsajátítani
- A sztenderd nemzeti tantervek tananyag-követelményei szerint, nem pedig csökkentett curriculáris tartalmak szerint tanulva a halló kortársakkal azonos szintet érnék el

A számos államban működő kétnyelvű siketoktatás eredményei ellenére a magyarországi törvényhozás az oralista hagyományt szentesíti. Noha a *közoktatásról szóló 1993. évi LXXIX. törvény* 8/B §-a 3. bekezdése szerint „A Sajátos nevelési igényű gyermek óvodai nevelési irányelvében, illetve a Sajátos nevelési igényű tanulók iskolai oktatásának tantervi irányelvében meghatározottak szerint a siket gyermek óvodai nevelése, iskolai nevelése és oktatása jelnyelven is folyhat”, a jelnyelv sehol sem jelenik meg a nevelés, illetve az oktatás nyelveként, s tantárgyként is csupán későn: 7. és 8. évfolyamon.

XI. A KUTATÁS

A dolgozatban tárgyalandó kutatás célja a magyarországi prelingvális siket gyerekek nyelvelsajátítását befolyásoló tényezők, valamint nyelvelsajátítási–nyelvhasználati mintáinak feltérképezése, s ezzel összefüggésben nyelvi kompetenciájuk felmérése volt.

A kutatás megtervezésekor feltételeztem, hogy a prelingvális siket gyerekek nyelvelsajátítása és nyelvhasználata, valamint nyelvi kompetenciái különböznek a családban használt nyelvek vonatkozásában. Továbbá azt is valószínűnek tartottam, hogy a kompetenciák fejlődésére egyéb tényezők is befolyással vannak, azaz főként a hangzó nyelvi környezetben nevelkedő siketek nem alkotnak homogén csoportot. A vizsgálat tehát a következő három konkrét kérdés köré épült:

1. Milyen életutatót jár be egy prelingvális siket gyermek és családja ma Magyarországon, s ennek alakulását hogyan befolyásolják a társadalmi sztereotípiák, előítéletek és attitűdök?
2. Milyen nyelvelsajátítási–nyelvhasználati modellek különíthetők el a prelingvális siket gyermekek vonatkozásában?
3. A különböző nyelvelsajátítási–nyelvhasználati modellek milyen nyelvi kompetenciák kialakítását teszik lehetővé?

A kutatási cél megvalósításának érdekében nyelvhasználati interjúkat készítettem siket gyerekekkel, valamint minden gyermek édesanyjával. Interjúkat készítettem továbbá annak a siketiskolának két dolgozójával (egy gyógypedagógussal és egy nevelőtanárral), akik abban az iskolában dolgoznak, ahol a két tanéven keresztül részt vevő megfigyeléseket is végeztem, s ahova a siket adatközlők többsége járt.

Szintén az interjúkra támaszkodva felvázoltam minden, a vizsgálatban részt vevő gyermek nyelvelsajátítási–nyelvhasználati profilját, majd ezek segítségével négy modellt különítettem el.

A négy nyelvelsajátítási–nyelvhasználati modell nyelvi fejlődésre gyakorolt hatását különböző típusú kompetenciatesztek segítségével mértem, melyek egy része a jelnyelvi, másik része a magyar nyelvi készségekre vonatkozott. A kompetenciák bemutatása során végig megkülönböztettem a siket szülők siket gyermekeit a halló szülők siket gyermekeitől, majd az eredményeket a négy nyelvelsajátítási–nyelvhasználati modell relációjában is megvizsgáltam.

A vizsgálatban összesen 23 személy vett részt: 7 prelingvális siket gyermek (a célcsoport tagjai), mindegyik siket gyermek édesanyja, egy, a célcsoport tagjaival nemben és életkorban egyeztetett kontrollcsoport, valamint egy halló gyógypedagógus és egy siket nevelőtanár. Az adatközlők kódjait az alábbi táblázat tartalmazza.

11/1. táblázat: A kódokkal jelölt adatközlők listája

Siket célcsoport	Kontrollcsoport	Édesanyák	Tanárok
SiS-13-f-1	K-13-f-1	A-SiS-13-f-1	ST
SiS-16-f-2	K-16-f-2	A-SiS-16-f-2	HT
HaS-16-l-3	K-16-l-3	A-HaS-16-l-3	
HaS-13-f-4	K-13-f-4	A-HaS-13-f-4	
HaS-16-f-5	K-16-f-5	A-HaS-16-f-5	
HaS-15-l-6	K-15-l-6	A-HaS-15-l-6	
HaS-15-l-7	K-15-l-7	A-HaS-15-l-7	

A siket célcsoport tagjait jelölő kódszámok első három karaktere (SiS, HaS) azt jelzi, hogy siket vagy halló családban nevelkedik-e a gyermek. Utána számmal megadva az informáns életkora szerepel. Az életkor után az adatközlő nemét jelzem f (fiú), illetve l (lány) betűkkel. A kód utolsó számjegye egy egyszerű sorszám, melynek segítségével két adatközlő megkülönböztetése vált lehetségessé. (A kontrollcsoport esetében hasonlóan jártam el, csupán az első

három karaktert egyetlen K betűre cseréltem, mely a kontrollcsoporthoz tartozást jelöli. Az édesanyák gyermekük A betűvel kiegészített kódjával szerepelnek. A siket tanár egy egyszerű ST, a halló pedig egy HT kódot kapott.)

A siket adatközlőkkel az interjúkat, valamint a tesztek siket terepmunkások (Szalma Gézáne, Fülöp Anikó és Cserni Gabriella) vették fel, a halló adatközlőkkel magam dolgoztam.

A dolgozatban feldolgozott tesztek különböző nyelvi szinteken vizsgálták a siket gyermekek kompetenciáit. Ezeket az alábbi táblázat foglalja össze.

11/2. táblázat: A különböző nyelvi kompetenciákat mérő tesztfeladatok típusai

Nyelvi szint, nyelvtani jelenség	Jelnyelvi feladat	Magyar nyelvi feladat
Jelnyelvi fonológia	Kakukktojás	—
Mentális lexikon	Ellentétek, szinonimák, kakukktojás	Ellentétek, szinonimák, kakukktojás
Magyar nyelvi morfológia	—	Kakukktojás
Magyar nyelvi morfoszintaxis	—	Mondatmegértés, mondatkiegészítés, grammatikalitási ítéletek
Szövegértés	Jelnyelvi szöveg értése	Írott magyar nyelvű szöveg értése

XII. ELŐÍTÉLETEK, SZTEREOTÍPIÁK, ATTITÚDOK

A szociálpszichológiai szakirodalomból már régóta ismert tény, hogy az ember egyik alapvető tulajdonsága a kategóriaképzésre, az általánosításra való hajlam, melynek a mindennapi megismerőtevékenységben kulcsfontosságú szerepe van (l. pl. Forgács 1989, Csepeli 1997a, Allport 1999). Bizonyos elvek alapján a világ jelenségeit csoportokba soroljuk, ennek hatására azonban az egy csoportba került egyedek közötti különbségek észlelése nehezzé válik, a csoport egyedeit egyre inkább egymáshoz hasonlónak látjuk, s ezzel párhuzamosan a csoportok

közötti különbségek felerősödnek. A csoportokat jellemző közös tulajdonságokat ugyanis fölerősítjük, eltúlozzuk, s ami különösen fontos: általánosnak is tartjuk a csoport minden tagjára nézve (Csepeli 1997a).

Mindezen folyamatokat a szociálpszichológusok az *előítélet*, a *sztereotípa* és az *attitűd* fogalmaival írják le, s legtöbbször az etnikai kisebbségekkel kapcsolatosan tárgyalják. Azonban a fogyatékkal élő embereket, illetőleg a különböző típusú fogyatékosokat az ép többség épp úgy egy homogén kategóriaként képes kezelni, mint az etnikai kisebbségekhez tartozókat, s ezeket a csoportokat gyakran irracionálisan (valóságálapot nélküli módon) kialakított tulajdonságokkal ruházza fel. Ez történik a siketek esetében is. Velük kapcsolatosan ennek a folyamatnak a bemutatása jelen esetben azért válik különösen fontossá, mert a többségi vélekedések, s az azokra alapozott cselekvések hatással vannak a dolgozat központi témáját képező nyelvelsajátítási folyamatokra.

Mint már ismeretes, a siketek nagy többsége (90–95%) halló családba születik (Berent 2004). A legtöbb esetben a halló szülőknek semmiféle előismereteik nincsenek a siketetről, a siketségről és a siketek kommunikációjáról. Ezzel szemben jelentős számú sztereotípa, túláltalánosított és leegyszerűsített kép áll rendelkezésükre, melyek alapján kialakítják attitűdjeiket. A nyelvelsajátítási stratégia kiválasztásakor a szülők általában az előítéleteken és sztereotípiákon alapuló attitűdjeikre támaszkodva döntenek.

XIII. SIKET GYERMEK A CSALÁDBAN

Természetesen minden szülő egészséges gyermeket vár, gyermeke jövőjét és közös életüket abban a tudatban képzei el, tervezi meg, hogy közben nem számol a fogyatékoság lehetőségével. A fogyatékos gyermek születése tehát

egy kényes egyensúlyt borít fel, amit a szülők természetesen traumaként élnek meg.

A szülőt érő megrázkódtatás feldolgozása jól körülhatárolható stádiumai vannak, függetlenül attól, hogy számos tényező (pl. a fogyatékoság típusa, súlyossága, beálltának időpontja, a család anyagi helyzete, érzelmi erőforrásai, a szülők életkora stb.) függvényében minden család másképp dolgozza fel az eseményeket (Kálmán és Könczei 2002).

Az édesanyákkal készített interjúk alapján elmondható, hogy a siket gyermekekre és halló családjára tipikusan jellemző életút középpontjában a fogyatékoság, illetve a fogyatékoságból adódó nyelvi hátrányok leküzdésére tett kísérlet áll. Ezt az életutat a következő fő vonásokkal lehet jellemezni:

- A siketség diagnosztizálása nagyon nehezen, általában hosszú hónapok alatt történik meg.
- A diagnózist megismerve a halló szülők – a siket szülőkkel ellentétben – komoly traumát élnek át.
- A halló szülők által átélt trauma lassan oldódik, s a teljes feldolgozás általában elmarad.
- A szülők nem kapnak kellő felvilágosítást arra nézve, hogy mi a teendőjük, hová fordulhatnak segítségért.
- Ha a szülők hozzájutnak információkhoz, ha kapnak tanácsot, az egyoldalú, kizárólag az oralista módszer korai alkalmazására vonatkozik.
- A szülői terápia nem része a rehabilitációnak, a szülők problémáival senki nem foglalkozik.
- Az iskolaválasztás törvényben garantált szabadsága nem valósul meg, csak az integrált és a szegregált oktatás között lehet választani, ám mindkét típusú intézményben a hangzó magyar nyelv a közvetítő nyelv, s ennek elsajátítása az egyik legfontosabb pedagógiai cél.

- Az iskola gyakorta az otthoni kommunikációs gyakorlatot is szabályozni kívánja.
- A halló szülők legfontosabb célja az érthető beszéd kialakítása és fejlesztése, s a cél elérése érdekében nagyon nagy erőfeszítéseket tesznek.
- A hangzó nyelv elsajátítása terén elért eredményekkel a szülők gyakorta elégedetlenek.
- Noha az iskolai ismeretátadás színvonala nem megfelelő, a szülők az iskola munkájával általában elégedettek, a gyerekek azonban már kevésbé.
- A szülők és a gyermekek jövőképe meglehetősen bizonytalan: mind a továbbtanulással, mind az elhelyezkedéssel kapcsolatosan vannak félelmeik.
- Mind a szülők, mind a gyerekek (korábbi negatív tapasztalataik alapján) bizalmatlanok a többségi társadalommal szemben.
- Mind a gyerekek, mind a szülők, mind a pedagógusok társadalmi szintű szemléletváltást igényelnek.

XIV. A SIKETSÉG IRÁNTI ATTITÚDOK

Az interjúk segítségével feltérképezhető volt a szülők és a gyermekek siketség, illetve jelnyelv iránti attitűdje. Az eredmények alapján elmondható, hogy a siket gyermekek halló szülei deficitként tekintenek gyermekük állapotára. Jól bizonyítja ezt, hogy a fejlesztés fő célját többnyire a beszéd elsajátításában jelölik meg, ami a siketség palástolására tett kísérletként is értelmezhető. Ezt támasztja alá továbbá az is, hogy a siketség gyakorta a csökkentértékűség fogalmával asszociálódik. Mindemellett fontos tény az is, hogy a halló szülők a siket közösséggel nem tartják a kapcsolatot, sőt többeknek nincsenek pontos ismeretei a siket közösség létezéséről.

Mindezeknek látszólag ellentmond az, hogy a siket szülőkhöz hasonlóan a halló szülők is elzárkóznak a hallásjavító műtétek lehetőségétől – ez a döntésük azonban nem a siketség elfogadásaként értelmezhető, hanem sokkal inkább a műtéti kockázattól való félelemmel magyarázható.

XV. A JELNYELV IRÁNTI ATTITŰDÖK

A kutatás során készített interjúk alapján világossá vált, hogy a siket gyermekek siket szüleinek jelnyelv iránti attitűdjei egyértelműen pozitívak, a halló szülők attitűdjei pedig nem nevezhetők negatívnak. A halló édesanyák – sok bizonytalanság mellett – nyelvnek tartják a magyarországi jelnyelvet, többnyire szépnek és hasznosnak is, s fontosnak tartják, hogy gyermekük magas szinten használja ezt a nyelvet. A nyelvi nevelés legfontosabb célját azonban a beszédfejlesztésben jelölik ki; egyikük sem járt jelnyelvi tanfolyamra; csupán egy édesanya fejlesztett ki családi jelnyelvet, melynek segítségével kommunikálni tud gyermekével; két szülő használ jelnyelvi jeleket a gyermekével való kommunikáció során; ketten a jelnyelv vagy a jelnyelvi jelek használatának teljes kizárásával nevelik gyermekeiket. Az interjúk alapján az vált világossá, hogy a halló szülők attitűdjei siket gyermekük születése óta némiképp formálódtak, ám jelentős változáson nem mentek keresztül, hiszen nyelvhasználati szokásait egyikük sem változtatta meg.

A siket gyerekek jelnyelv iránti attitűdje összességében pozitívnak nevezhető, csupán egy gyermek nem ezt a nyelvet jelöli meg legszívesebben használt nyelvként, s mindnyájuk számára ez minősül a legkönnyebben használt nyelvnek. A hét gyermek közül azonban csupán egy nevezi meg a jelnyelvet a használt, illetve tudott nyelvek között, azzal a megjegyzéssel, hogy ez az ő anyanyelve. Fontos megjegyezni, hogy a pozitívnak tekinthető jelnyelv iránti attitűd nem a magyar nyelv ellenében alakul ki a gyerekekben. Az adatközlők

mindegyike felismeri magyar nyelv írott, beszélt változatának, valamint a szájról olvasás alkalmazásának fontosságát, s többen a jelnyelv és a magyar nyelv együttes iskolai használatát tartanak követendőnek.

XVI. NYELVELSAJÁTÍTÁSI– NYELVHASZNÁLATI PROFILOK

Minden siket gyermek nyelvelsajátítása egyedi módon zajlik, melyet a diagnosztizálás időpontjától az alkalmazott módszereken át a siket közösséggel való kapcsolattartásig számos tényező befolyásol. A kompetenciafelmérés eredményeinek értékelésekor ezeket a különbségeket figyelembe kell venni – különösképpen a vizsgálatban szereplő adatközlők kis száma miatt. Az interjúk feldolgozásával, különböző szempontok kiemelése mellett azonban lehetővé vált különböző nyelvelsajátítási-nyelvhasználati modellek elkülönítése.

16/1. táblázat: Az adatközlők csoportosítása a környezetükben használatos nyelvek függvényében

Adatközlő	Szülők által, a szülőkkel használt nyelv	Testvérrel használt nyelv	Az oktatás nyelve	Barátokkal használt nyelv	Ismerősi körben, rokonokkal használt nyelv	Nyelvelsajátítási–nyelvhasználati típus
SiS-13-f-1	jelnyelv	—	magyar nyelv	magyar nyelv és jelnyelv	magyar nyelv és jelnyelv	PRIMER JELNYELVI DOMINÁNS
SiS-16-f-2	jelnyelv	jelnyelv	magyar nyelv	jelnyelv és magyar nyelv	jelnyelv és magyar nyelv	SZEKUNDER JELNYELVI DOMINÁNS
HaS-16-l-3	családi jelnyelv	—	magyar nyelv	jelnyelv	jelnyelv és magyar nyelv	MAGYAR NYELVI DOMINÁNS JELMEGSEGÍTÉSSEL
HaS-13-f-4	magyar nyelv (jelekkel kiegészítve)	—	magyar nyelv	jelnyelv	magyar nyelv	MAGYAR NYELVI DOMINÁNS
HaS-16-f-5	magyar nyelv (jelekkel kiegészítve)	magyar nyelv	magyar nyelv	jelnyelv	magyar nyelv	MAGYAR NYELVI DOMINÁNS
HaS-15-l-6	magyar nyelv	jelnyelv	magyar nyelv	jelnyelv	magyar nyelv	MAGYAR NYELVI DOMINÁNS
HaS-15-l-7	magyar nyelv	—	magyar nyelv	jelnyelv	magyar nyelv	MAGYAR NYELVI DOMINÁNS

A primér jelnyelvi domináns modell a jelnyelv elsajátításának idejét tekintve különbözik mindhárom másik modelltől. Az ebbe a modellbe tartozó gyerekek (siket szülők siket gyermekei) otthon, családi környezetben, csecsemőkoruktól kezdődően természetes módon sajátították el a jelnyelvet. A három másik modellbe sorolható adatközlők azonban csak az iskolába kerülve találkoztak a számukra hozzáférhető természetes jelnyelvvvel, így ennek a nyelvnek (s ezzel az első nyelvnek) az elsajátítása csak késve kezdődhetett meg.

XVII. NYELVI ÉS KOMMUNIKATÍV KOMPETENCIA

A modern nyelvészeti kutatások két alapterminusává vált a Chomsky által bevezetett nyelvi kompetencia és nyelvi performancia fogalma (Chomsky [1965] 1990). Ezt a dichotómiát Hymes (1972) a performancia felől közelítve bírálta. Hymes hangsúlyozza, hogy a megnyilatkozások vizsgálatakor figyelembe kell venni bizonyos szociokulturális vonásokat, melyek befolyásolják a megnyilatkozások formáját és grammatikalitásának fokát. Hymes szerint megnyilatkozásaink mögött nem egyszerűen nyelvi kompetencia áll rendelkezésünkre, hanem az úgynevezett kommunikatív kompetencia is, mely részterületekre bomlik, s ezek a területek az egyén élete folyamán változnak, fejlődnek (i.m.).

A kétnyelvű emberek kommunikatív készségeivel kapcsolatosan Grosjean (1992) leszögezi, hogy nagyon kevés olyan kétnyelvű egyén van, aki mindkét nyelve esetében ún. anyanyelvi kompetenciával rendelkezik. Ez a jellegzetesség a siketek nyelvhasználatát éppúgy meghatározza, mint a hallókét. Fontos továbbá rámutatni arra, hogy a két nyelv használata a két nyelv egymásra hatását is eredményezi. Ennek következményeképpen a siketek magyarnyelv-használatában is megjelennek olyan szabályos természetű hibák, mint amelyeket a hallók az idegen nyelvek tanulása során ejtenek (Horváth

megjelenőben). Ezt annak bizonyítékának lehet tartani, hogy a siket gyerekek a hangzó nyelvet a második nyelv tanulására jellemző mechanizmusoknak megfelelően tanulják (Bartha, Hattyár és Szabó 2006), melyeket más kognitív folyamatok vezérelnek, mint az első nyelv elsajátítását (Fischer 1998).

A dolgozatban bemutatott kutatás harmadik kérdésköre arra vonatkozik, hogy a különböző nyelvvelsajátítási–nyelvhasználati modellek – melyek kialakulásában gyakorta nagy szerepe van a szülők és az oktatás által is képviselt társadalmi sztereotípiáknak és előítéleteknek – milyen nyelvi készségek kialakítását teszik lehetővé a siket gyerekek számára jelnyelven és magyar nyelven.

A kérdés megválaszolása céljából tesztfeladatokat dolgoztam ki a siket gyermekek számára. A nyelvi ismeretek vizsgálata kiterjedt a szókincs, illetőleg a mentális lexikon feltérképezésére jelnyelven és magyar nyelven, a jelnyelvi fonológiai szabályok ismeretére, valamint a magyar nyelv morfológiai és morfoszintaktikai jellegzetességeire magyar nyelven.

A szülői és az iskolai elvárások szerint a prelingvális siket gyermekek fő feladata a magyar nyelv minél tökéletesebb megtanulása. A magyar nyelvi fejlődésükkel szemben támasztott követelmények nagyságát legjobban az jelzi, hogy az ismeretekhez, a tananyaghoz a siket gyerekeknek a magyar nyelven keresztül kell hozzáférniük, csakúgy, mint halló társaiknak. A magyar nyelvi kompetenciákat mérő teszteket éppen ezért megoldotta egy halló kontrollcsoport is. A kontrollcsoport eredményei lehetőséget biztosítanak annak bemutatására, hogy a nyelvi kompetenciákkal kapcsolatos elvárásoknak a siket gyerekek mennyire tudnak megfelelni. Mivel a kontrollcsoport tagjainak anyanyelve a magyar nyelv, eredményeiket a siketek jelnyelvi teljesítményével összevetve az anyanyelvi kompetenciákra vonatkozóan is képet alkothatunk.

A tesztfeladatok értékelése minden esetben azonos módon történt: minden jó megoldást 1-gyel, minden rosszat 0-val kódoltam, majd átlagszámítással jutottam a teljesítménymutatókhoz.

XVIII. A MENTÁLIS LEXIKON FELMÉRÉSE

A fogalmi reprezentációhoz való hozzáférés vizsgálatára hat feladatsort dolgoztam ki. Kettőben különböző lexikai elemek szinonimáját kellett megnevezni, az egyikben jelnyelven, a másikban magyar nyelven; másik kettőben ellentéteket (szintén egyszer jelnyelven, egyszer magyar nyelven); az utolsó kettőben, az ún. kakukktojás-feladatokban pedig ki kellett választani a sorba nem illő jelnyelvi jelet, illetve szót.

Az ellentétek és a szinonimák megnevezését igénylő feladatokban a siket gyermekek jobb eredményt értek el jelnyelven, mint magyar nyelven. Ez arra utal, hogy a siket adatközlők esetében a jelnyelv mentális lexikona erősebben kötődik a fogalmi reprezentációhoz, mint a magyar nyelv mentális lexikona. Ezekben a feladatokban a siket szülők siket gyermekei mind jelnyelven, mind magyar nyelven jobb teljesítményt nyújtottak, mint a halló szülők siket gyermekei, ami azt jelzi, hogy a korai nyelvvelsajátítás pozitívan befolyásolja a többségi hangzó nyelv megtanulását, s a siket gyerekek mentális lexikona kiterjedtebb. Az ő jelnyelven és magyar nyelven mutatott teljesítményük kiegyenlítettebb is, ami kétnyelvűségük magas szintjét jelzi.

A kakukktojás kiválasztását igénylő feladatokban a halló szülők siket gyermekei 10 százalékponttal jobb eredményt értek el, mint a siket szülők siket gyermekei. A magyar nyelvű feladat során viszont a siket szülők siket gyermekei 23,4 százalékponttal jobban teljesítettek, mint a halló szülők siket gyermekei. Az eredmények feltehetően a feladatok kis számával is magyarázhatók.

Az eredményeket áttekintve megállapítható, hogy a célcsoport egésze jelnyelvi dominanciával jellemezhető, ám úgy tűnik, a siket szülők siket gyermekei a mentális fogalmi reprezentációkhoz megközelítően azonos könnyedséggel jutnak el mindkét nyelvükön.

XIX. FONOLÓGIA, MORFOLÓGIA, MORFOSZINTAXIS

Az alábbiakban bemutatandó vizsgálati eredmények segítségével arra a kérdésre kerestem a választ, hogy a magyarországi siket iskolások milyen nyelvtani kompetenciákra tesznek szert a nyelvvelsajátítás/nyelvtanulás során.

Egy-egy kakukktojás-teszttel vizsgáltam a siket gyerekeknek a jelnyelv fonológiájára és a magyar nyelv morfológiai jellegzetességeire vonatkozó kompetenciáit. A siket gyerekek morfoszintaktikai kompetenciáját egy mondatmegértési, egy mondatkiegészítési és egy grammatikalitási ítéleteket igénylő teszttel vizsgáltam. A mondatmegértési és grammatikalitási teszt az adatközlők nyelvi tudatosságának feltérképezésére szolgált, míg a mondatkiegészítési teszt azt vizsgálta, hogy a rendelkezésre álló grammatikai ismereteket mennyire tudják hasznosítani az adatközlők.

A morfológiai, valamint a morfoszintaktikai szabályok alkalmazását mérő teszteket csak magyar nyelvre dolgoztam ki. Ennek oka, hogy a magyarországi jelnyelv grammatikai struktúrája eltér a magyar nyelvétől, így módon a magyar nyelvű feladatokkal analóg jelnyelvi teszteket nem tudtam kidolgozni. Más szempontú, a magyarországi jelnyelv morfoszintaktikai szabályaira épülő feladatokat pedig azért nem készíthettem, mert ennek a nyelvi szintnek még nem készült el a kimerítő leírása, mely alapján egy ilyen feladat megtervezhető lett volna.

A jelnyelvi fonológiai ismereteket célzó tesztfeladatok megoldása (kakukktojás kiválasztása) nagy nehézséget okozott mind a halló, mind a siket

szülők siket gyermekeinek, s ebben a feladatban a halló szülők gyermekei 10 százalékponttal jobb eredményt értek el, mint siket családból származó társaik. A három feladat eredményeit összevetve elmondható, hogy a legnagyobb nehézséget a mozdulat jellegének megkülönböztetése jelentette, legkönnyebben pedig a kézformabeli eltérés alapján döntöttek az adatközlők. Az eredményeket azonban a feladatok kis száma miatt óvatosan kell kezelni.

19/1. táblázat: A kakukktojás-teszt jelnyelvi fonológiai tudatosságot mérő feladatainak eredménye jelenségtípusonként; célcsoport (N=7)

Feladattípus	SiS	HaS	SiS+HaS
kivitelezés helye	0	0,2	0,142
kézforma	0,5	0,6	0,571
mozdulat	0	0	0
összesen	0,166	0,266	0,238

A magyar nyelv morfológiai szabályszerűségeit tesztelő egyik feladatban szintén kakukktojásokat kellett kiválasztani. Ebben a feladatban a siket szülők siket gyermekei 18,3 százalékponttal jobb eredményt értek el halló családban nevelkedő siket társaiknál, ám eredményük így is 25 százalékponttal elmarad a kontrollcsoportétól. Ez az eredmény magyarázható azzal, hogy a jelnyelv nyelvtanára vonatkozó ismereteket csak magyar (azaz nem hozzáférhető) nyelven közvetítik az adatközlők számára, akik ily módon (s audiológiai státuszuk következményeképpen) csak írásban találkoznak érzékelhető morfológiai jellegzetességekkel, azaz jóval ritkábban, mint pl. egy halló gyermek.

A mondatmegértési teszt eredményei az előzővel hasonló mintázatot adnak azzal az eltéréssel, hogy az itt elért teljesítmények sokkal jobbak mind a siket szülők, mind a halló szülők siket gyermekei esetében.

A mondatkiegészítési produkciós teszt eredményeit a grammatikalitási ítéleteket igénylő teszt eredményeivel összevetve az a következtetés vonható le, hogy a halló szülők siket gyermekei magyar nyelv morfoszintaktikai

szabályairól rendelkeznek bizonyos fokú – kielégítőnek nem mondható – ismeretekkel, ám ezek alkalmazása nagy nehézséget jelent számukra. Ezzel szemben a siket szülők siket gyermekei az anyanyelvi kompetenciát megközelítő készségekkel rendelkeznek magyar nyelven ezen a téren, s ismereteiket nyelvhasználatuk során alkalmazni is tudják.

XX. SZÖVEGÉRTÉS

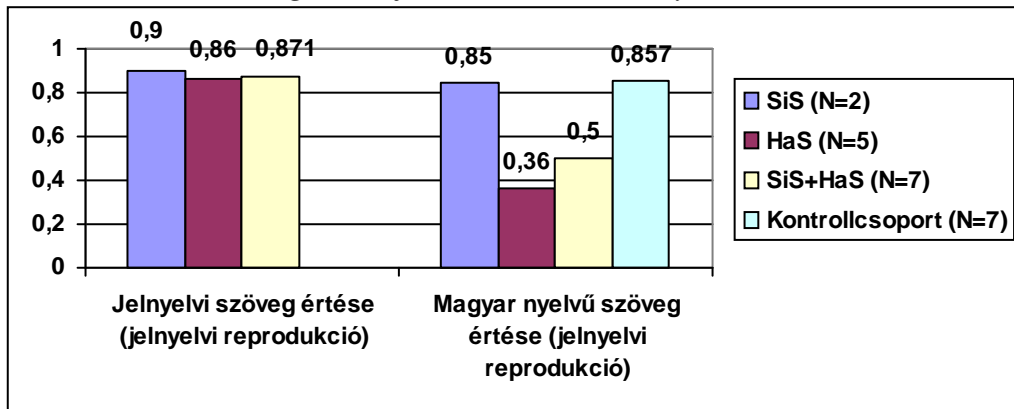
A mindennapi életben az embert szövegek veszik körül. A kommunikáció (akár beszélt, jelelt vagy írott formájában) szövegeken keresztül zajlik. A világról alkotott ismereteink javarészt szövegekből származnak, s az ismeretek elrendezését szintén a szövegek teszik lehetővé. A szövegek megértése része az ember tanulási folyamatának, ha pedig „alapvető kulturális kompetenciaként értelmezzük, akkor a tanulás maga”, „képes egyrészt világ- és valóságismereti koherenciateremtőként, másrészt a tanulási tevékenység egyik szervezőjeként működni” (Horváth 2003). Noha magától értetődik, fontos hangsúlyozni, hogy a szövegek feldolgozásának képessége és sikeressége az iskolai tanulás tekintetében is rendkívül fontos tényező.

A szövegértési kompetenciát mind jelnyelven, mind magyar nyelven a szövegben lévő tények, adatok, tartalmi elemek azonosításának szintjén vizsgáltam, az átírás (parafrázis) módszerével (vö. Horváth 2003). Ez azt jelenti, hogy a szövegek megnézése, illetve elolvasása után az adatközlőknek el kellett mesélniük a látott/olvasott történetet.

A megoldások értékeléséhez mindkét történetből kiválasztottam tíz-tíz lényeges tartalmi elemet, s a megoldásokat abból a szempontból vizsgáltam, hogy tartalmazzák-e ezeket az elemeket.

Mind a jelnyelvi szöveg, mind az írott szöveg esetében a jelnyelvi reprodukciót értékeltem, hiszen mind a hét adatközlő ezen a nyelven kommunikál a legmagabiztosabban.

20/1. ábra: A szövegértési feladatok eredményei

Az eredmények azt mutatják, hogy a jelnyelvi szöveg megértése nem okoz gondot a siket gyermekek számára, mind a halló, mind a siket szülők siket gyermekeinek anyanyelvi kompetenciája eléri (meghaladja) a kontrollcsoportét. Ezen a nyelven tehát hozzáférhető az információ számukra. A magyar nyelvű szöveg megértését tekintve azonban már drámai különbségek rajzolódnak ki a két csoport között, melyet a 49 százalékpontos különbség jelez.

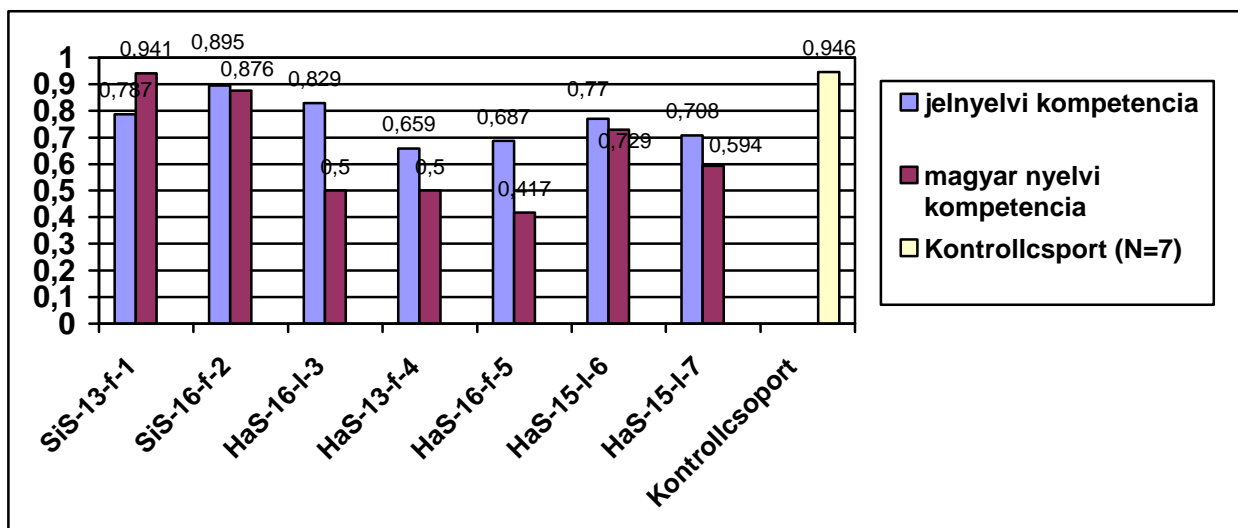
Ez az eredmény ismét arra hívja fel a figyelmet, hogy a jelnyelvi anyanyelv-elsajátítás, illetve a koragyerekkortól fennálló intenzív jelnyelvhasználat elősegíti a másodnyelvi kompetenciák fejlődését, ami a siket gyerekek jelenlegi helyzetében azt eredményezi, hogy könnyebben hozzáférnek az iskolai tananyaghoz. Ezzel szemben a jelnyelv mellőzése a korai nyelvi fejlesztésben a második nyelv elsajátítása és használata vonatkozásában óriási lemaradást eredményez.

XXI. A KOMPETENCIATESZTEK EREDMÉNYEINEK ÉRTELMEZÉSE

A kompetenciatesztek eredményeinek adatközlőnkénti és nyelvenkénti bontása alapján felállítható egy-egy, a nyelvelsajátítási modellek hatékonyságára vonatkozó rangsor. A jelnyelvi kompetenciákat tekintve ez a következő:

1. primer jelnyelvi domináns és szekunder jelnyelvi domináns modell
2. magyar nyelvi domináns modell
3. magyar nyelvi domináns modell jelmegsegítéssel

21/1. ábra: Jelnyelvi és magyar nyelvi kompetenciatesztek eredményei adatközlőnként

A siket szülők siket gyermekeinek jó teljesítményét minden valószínűség szerint a korai, természetes körülmények között zajló jelnyelv-elsajátítás eredményezi. Ez a két gyermek hasonló körülmények között sajátította el a jelnyelvet. A két adatközlő teljesítménye közötti eltérés a családon kívüli környezet, valamint az iskolatípusok közötti különbségekkel magyarázható.

A vizsgálati eredmények szerint a jelnyelvi kompetencia fejlődésére rendkívül pozitív hatást gyakorol a családi jelnyelv használata. HaS-16-l-3

adatközlő eredménye jobb, mint a siket családban nevelkedő egyik siket társáé (SiS-13-f-1). Noha a családi jelnyelvek nem primer nyelvek, ismeretes, hogy ezek a kódrendszerek már magukban hordozzák a jelnyelvi struktúrák alapjait, melyeket Goldin-Meadow (2002) a nyelvek rugalmas tulajdonságainak nevez. Ezeknek az alapstruktúráknak a kiépítése és használata nyilvánvalóan megkönnyítette a gyermek számára a konvencionális jelnyelvi rendszer elsajátítását és használatát.

Azok a siket adatközlők, akik sem jelnyelvi, sem családi jelnyelvi inputnak nem voltak kitéve koragyerekkorukban, gyengébb teljesítményt nyújtottak, mint társaik. Ez alapvetően annak köszönhető, hogy nyelvvelsajátításuk nem kezdődhetett meg az arra legérzékenyebb periódusban, a 3. életév előtt. A megkésett nyelvvelsajátítás pedig behozhatatlan hátrányt eredményez mind a jelnyelvi, mind a másodnyelvi kompetenciák kialakítása terén (Kyle 1994, Fischer 1998, Newport és Supalla 1999).

A jelnyelvet késve elsajátítók közül fejlettebb jelnyelvi kompetenciával rendelkeznek azok, akik nem kaptak jelmegsegítést a szülőkkel való kommunikáció során, tehát tisztán a beszédre, illetve annak látható jegyeire kellett koncentrálniuk.

A halló szülők gyermekei közül a legkevésbé fejlett jelnyelvi kompetenciával azok rendelkeznek, akik a magyar nyelvi domináns modell jelmegsegítéssel típusába sorolhatók. Ezekkel a gyermekekkel szüleik hangzó magyar nyelven kommunikálnak, beszédük közben azonban mindenféle rendszerszerűség nélkül jelnyelvi jeleket használnak. Amit a gyerekek a szülőktől látnak a kommunikáció során, az nem nyelv, csupán néhány jel, melyek érzékelhető voltuk miatt azonban irányíthatják a gyermek figyelmét. Ez a minden rendszerszerűséget nélkülöző kommunikációs forma az eredmények tanulság szerint a későbbiekben mindenképpen megnehezíti a siket gyermek jelnyelv-elsajátítását.

A magyar nyelvi kompetenciák vonatkozásában a rangsor módosul, s a következőképpen alakul:

1. Jelnyelvi domináns modell
2. Magyar nyelvi domináns modell
3. Magyar nyelvi domináns modell jelmegsegítéssel, szekunder jelnyelvi domináns modell

A legfejlettebb magyar nyelvi kompetenciára azok a siket gyerekek tesznek szert, akik első nyelvüket, a jelnyelvet koragyermekkorukban elkezdik elsajátítani. A jelen kutatás során nyert eredmények tehát megerősítik azt a nemzetközi szakirodalomban már régóta hangoztatott tényt (a legkorábbiak közül l. Meadow 1968), hogy a jelnyelv elsajátításával lehetővé válik a mentális nyelv kiépítése, ami nélkülözhetetlen a második, az iskolában tanított nyelv sikeres megtanulásához.

A siket szülők siket gyermekeit a rangsorban azon halló szülők gyerekei követik, akik a magyar nyelvi domináns nyelvhasználati–nyelvsajátítási–nyelvhasználati modellel jellemezhetők. A magyar nyelv iskolai megtanulása a korai jelnyelv-elsajátítás hiányában számukra nehezebb feladatot jelent.

A rangsorban őket két különböző nyelvhasználati–nyelvsajátítási–nyelvhasználati modellel jellemezhető adatközlő követi. Mindketten azonos szintű magyar nyelvi kompetenciáról tettek tanúbizonyságot, ám egyikük, HaS-13-f-4 három évvel fiatalabb társánál, így a rangsorban előrébb került. HaS-13-f-4 adatközlő magyar domináns jelmegsegítéses modellel jellemezhető, míg az idősebb HaS-16-l-3 szekunder jelnyelvi dominánssal. A legkevésbé fejlett nyelvi kompetenciával a vizsgálat során nyert adatok tükrében egy magyar domináns jelmegsegítéses adatközlő rendelkezik. A három adatközlő teljesítményének magyarázatára csupán bizonytalan feltételezések fogalmazhatók meg, melyek igazolása további empirikus vizsgálatokat igényel.

A három adatközlő eredményeivel kapcsolatosan felmerülő egyik fontos kérdés, hogy a szekunder jelnyelv használata, mely az eredmények tanulsága szerint elősegíti a jelnyelv elsajátítását, nem segíti elő a hangzó nyelv megtanulását. Ennek egyik lehetséges magyarázata az, hogy a szekunder jelelési rendszer az azonos modalitású nyelv megtanulását könnyíti csak meg, az eltérőét nem. Ez azt jelenti, hogy a szekunder jelnyelv kidolgozása, és használata csupán előkészíti az elmét a nyelvi struktúra kiépítésre, nem pedig kiépül általa a struktúra. A szekunder jelnyelv használata által felkészített elme számára a struktúra kidolgozása valójában a primer jelnyelvvvel való találkozáskor kezdődik, azaz ugyanúgy késve, mint a magyar nyelvi domináns mintát követő adatközlők esetében.

A jelmegsegítéses kommunikáció gyengébb magyar nyelvi kompetenciák kialakításához vezet, mint a tisztán magyar domináns modell, mely szintén nem biztosítja a nyelvelsajátítás lehetőségét a siket gyermekek számára. Ennek okát feltehetően a korábban már említettekben kell keresnünk. Feltételezhető továbbá, hogy a jelnyelvi jelek korlátozott ismerete mellett történő jelmegsegítés a szülői magyar nyelvű megnyilatkozások redukálódásához is vezet.

Ha a két nyelven mutatott kompetenciákat adatközlőnként hasonlítjuk össze, látható, egyetlen adatközlő mutat magyar nyelvi dominanciát a nyelvi kompetenciák vonatkozásában, a többségi iskolában tanuló SiS-13-f-1 adatközlő.

Az ábráról az is leolvasható, hogy a legkiegyenlítettebb teljesítményt az erős siket identitással rendelkező SiS-16-f-2 adatközlő nyújtotta, aki szintén siket családból származik, s magas szintű jelnyelvi kompetenciáját alig múlja alul a magyar nyelvi.

A tisztán magyar nyelvi domináns adatközlők két nyelven mutatott kompetenciái viszonylag kiegyenlítettnek tekinthetők, ám már jelnyelvi ismereteik is elmaradnak a siket családban nevelkedő társaikétól, teljesítményük tehát mindkét nyelven alacsonyabb.

A vizsgálatban részt vevő siket gyermekek közül a szekunder jelnyelvi domináns, valamint a jelmegsegítéses magyar nyelvi domináns modellekkel jellemezhető adatközlők nyelvi kompetenciái a legkiegyenlítetlenebbek, azaz ebben a két modellben okozza a legnagyobb nehézséget a magas szintű kétnyelvűség kialakítása a siket gyermekek számára.

Az eredmények összefoglalásaképpen elmondható, hogy a magas szintű kétnyelvűség kialakításának záloga a korai nyelvelsajátítás, mely a prelingvális siket gyerekek esetében jelnyelven valósítható meg. Ennek hiányában az a siket gyermek, aki csak késve, az iskolába kerülve társai segítségével kezdheti meg az első érzékelhető természetes emberi nyelv elsajátítását, az oralista módszer iskolai alkalmazása mellett tulajdonképpen behozhatatlan hátrányba kerül (Kyle 1994, Fischer 1998, Newport és Supalla 1999).

Ezek a nyelvelsajátításból adódó hátrányok természetesen egyéb kognitív lemaradást is eredményezhetnek, hiszen az alacsonyabb szintű nyelvi kompetenciák akadályozzák az ismeretszerzés kiteljesedését, a mindennapi és az iskolai tanulást egyaránt. Ennek további következménye (ám csupán többek között ennek következménye), hogy a siketek társadalmi integrációjának esélyei rosszak. A korai jelnyelv-elsajátítás lehetőségének biztosítása, illetve megakadályozása tehát az egész életre kiható folyamat.

XXII. A KUTATÁS EREDMÉNYEINEK ÖSSZEFOGLALÁSA ÉS ALKALMAZHATÓSÁGA

A jelent kutatás eredményei három területen válnak alkalmazhatóvá: az oktatás, a tanácsadás és rehabilitáció, valamint a társadalmi szemléletváltás előmozdítása területén.

Ahhoz, hogy a siketek nyelvi fejlődését az iskola biztosítani tudja, s hogy a különböző nyelvelsajátítási minták miatt kialakuló nyelvi kompetenciakülönbségeket ki tudja egyenlíteni, a jelenlegi siketoktatás célját és módszerét, valamint az oktatás háttérében meghúzódó különböző szemléleteket meg kell változtatni. Csak a szemléletváltás és a módszertani megújulás eredményezheti, hogy a siket gyerekek a velük szemben támasztott nyelvi fejlesztési követelményeknek, valamint a tantárgyi követelményeknek meg tudjanak felelni.

Az eredmények másik alkalmazási területe a tanácsadás és rehabilitáció. A halló szülők gyermekük siketségének diagnosztizálását követően jelenleg nem kapnak megfelelő mennyiségű információt a nyelvi fejlesztés vonatkozásában, s amit kapnak, az is rendkívül egyoldalú. Fontos lenne, hogy a szülők megismerhessenek alternatív módszereket, s hogy az oralista eljárásra építő korai fejlesztésen kívül tudomást szerezzenek a jelnyelv-elsajátításban rejlő lehetőségekről.

Az ismeretek biztosításán túl természetesen lehetővé kellene tenni, hogy azok a szülők, akik a jelnyelv elsajátításán keresztül képzelik el gyermekük nyelvi fejlesztését, anyanyelvi jelnyelvhasználó közegbe vihessék gyermeküket. Mindeközben elengedhetetlen a szülői terápia megindítása is. A szülő és gyermek közötti harmonikus viszony záloga ugyanis az, hogy a fogyatékoságon túllátva, azt csupán egyetlen egy személyiségkomponensnek tartva, a szülő gyermekét annak minden személyiségjegyével együtt tudja szemlélni.

Végül az eredmények felhasználhatók a társadalmi szintű szemléletváltás előmozdításában is. A siketiséggel és a jelnyelvekkel kapcsolatos tévhitek explicitté tétele, valamint cáfolatuk széles körű terjesztése a társadalomban mindenképpen szükséges volna. Ugyanis mind a rehabilitáció és a szülői terápia, mind az oktatási rendszer átformálása akkor hozhat igazán megnyugtató eredményeket, ha a többségi társadalom is fel van készítve a siketek integrációjára.

ZÁRÓGONDOLATOK

A siket emberek boldogulásának lehetőségét hosszú ideje sztereotípiák és előítéletek korlátozzák. Még napjainkban is az élet számos területén kell, hogy megtapasztalják a diszkrimináció jelenségét, azt, hogy a többségi társadalom kizárólag fogyatékoságuk keretében hajlandó őket szemlélni, mellyel összefüggésben – ha jó szándéktól vezérelve is – rájuk kényszeríti a többségi normákat.

A többségi társadalom tagjainak nem az a feladata, hogy egy paternalista gesztussal a halló többség szintjére emeljék a siketeket, hanem az, hogy megszüntessék azt a több évszázados beidegződést, miszerint szintekben mérhető különbség van siketek és hallók között. A többségi társadalom feladata az lehet, hogy *a siketek igényeinek megfelelően* tegyen meg mindent azért, hogy úgy tudják megélni ezt a világot, ahogy számukra az a legteljesebb. Nem jótevőként kell fellépni, hanem partnerré kell válni. Le kell tépni azokat a címkéket, melyeket a többség a siketekre kényszerített, s meg kell ismerni őket a maguk sokféleségében. Ha olyanná nem is tudunk válni, mint Martha's Vineyard vagy Desa Kolok lakói, késznek kell lenni olyanokká válni: nem egyszerűen elfogadóvá, hanem együttműködővé. Ehhez első lépésként vissza kell adni a siketeknek mindazt, amit évszázadok alatt a többség elvett tőlük: az önállóságukat, az önbecsülésüket és legfőképpen: a nyelvüket.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Allport, W. Gordon. *Az előítélet*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Bartha Csilla 1999. *A kétnyelvűség alapkérdései – Beszélők és közösségek*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Bartha Csilla 2004. Siket közösség, kétnyelvűség és a siket gyermekek kétnyelvű oktatásának lehetőségei. In: Ladányi Mária, Dér Csilla, Hattyár Helga (szerk.) „...még onnét is eljutni túlra...” *Nyelvészeti és irodalmi tanulmányok Horváth Katalin tiszteletére*. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 313-332.
- Bartha Csilla – Hattyár Helga 2002. Szegregáció, diszkrimináció vagy társadalmi integráció? – A magyarországi siketek nyelvi jogai. In: Kontra Miklós és Hattyár Helga (szerk.) *Magyarok és nyelvtörvények*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 73–123.
- Bartha Csilla – Hattyár Helga – Szabó Mária Helga 2006. A magyarországi siketek közössége és a magyarországi jelnyelv. In: Kiefer Ferenc (főszerk.) *A magyar nyelv*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 852–906.
- Berent, Gerald P. 2004. Sing language – spoken language bilingualism: Code mixing and mode mixing by ASL–English bilinguals. In: Bhatia, Tej K. – Ritchie, William C. (szerk.) *The handbook of bilingualism*. Oxford, Cambridge, Blackwell Publishing, 312–335.
- Bergman, Brita 1994: Signed Languages. In: Ahlgren, Inger. – Hyltenstam, Kenneth. (szerk.) *Bilingualism in Deaf Education*. (International Studies on Sign Language and Communication of the Deaf 27.) Hamburg, Signum, 15–35.
- Branson, Jan – Miller, Don 2002. *Damned for Their Difference. The Cultural Construction of Deaf People as Disabled*. Washington D.C., Gallaudet University Press.
- Chomsky, Noam 1990. A mondattan elméletének aspektusai. In: Antal László (szerk.) *Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény VI*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 111–321.
- Csepeli György 1997a. *A szociálpszichológia vázlatja*. Budapest, József Műhely Kiadó.
- Fischer, Susan D. 1998. Critical Periods for Language Acquisition. In: Weisel, Amatzia (szerk.) *Issues Unresolved. New Perspectives on Language and Deaf Education*. Washington, D.C., Gallaudet University Press, 9–26.
- Forgács József (Joseph P. Forgas) 1989. *A társas érintkezés pszichológiája*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- Goldin-Meadow, Susan 2002. Constructing communication by hand. *Cognitive Development* 17: 1385–1405.
- Grosjean, François. 1982. *Life with two languages. An Introduction to Bilingualism*. Cambridge, London, Harvard University Press.
- Grosjean, François 1992. The bilingual and the bicultural person in the hearing and in the Deaf world. *Sign Language Studies* 77: 307–320.
- Hattyár Helga 2000. A siketoktatás elméleti és gyakorlati kérdései. *Educatio* 9: 776–790.
- Horváth Brigitta (megjelenőben). *Magyar felnőttek siket személyek írott magyar nyelvi kompetenciája*. 15 lap.
- Horváth Zsuzsanna 2003. *A szövegértés mint koherenciaképző a tanításban és a tanulásban*. www.oki.hu
- Hymes, Dell 1972. Kommunikatív kompetencia. In: Horányi Özséb (szerk.) *Kommunikáció 2., Válogatott tanulmányok. A kommunikáció világa*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 333–356.
- Kálmán Zsófia – Könczei György 2002. *A Taigetostól az esélyegyenlőségig*. Budapest, Osiris Kiadó.

- Kudomrák Gyöngyi 1999. *Súlyos fokban hallássérült alsó tagozatos tanulók szájról olvasási teljesítményének vizsgálata*. Szakdolgozat. Budapest, ELTE Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Főiskolai Kar.
- Kyle, Jim 1994. Sign language acquisition. In: Asher, R. E. – Simpson, J. M. (szerk.) *The encyclopedia of language and linguistics*. Oxford, New York, Seoul, Tokyo, Pergamon Press, 3912–3914.
- Lucas, Ceil – Bayley, Robert – Kelly, Arlene Blumenthal 2005. The Sociolinguistics of Sign Languages. In: Ball, Martin J. Ball (szerk.) *Clinical Sociolinguistics*. Oxford, Blackwell, 250–264.
- Meadow, Kathryn P. 1968. Early communication in relation to the deaf child's intellectual, social and communicative functioning. *American Annals of the Deaf* 113: 29–41.
- Mongyi Péter és Szabó Mária Helga é. n. [2004]. *A jelnyelv nyelvészeti megközelítései*. Budapest, Fogyatékosok Esélye Közalapítvány.
- Muzsnai István 1999. The Recognition of Sign Language: A Threat or a Way to Solution? In: Kontra Miklós, Phillipson, Robert, Skutnabb-Kangas, Tove és Várady Tibor (szerk.) *Language: A Right and a Resource. Approaching Linguistic Human Rights*. Budapest, CEU Press, 279–296.
- Newport, Elissa L. – Supalla, Ted 1999. Sign Languages. In: Wilson, Robert A. és Keil, Frank C. (szerk.) *The MIT Encyclopedia of the Cognitive Sciences*. Cambridge, London, The MIT Press. 758–760.
- Nover, Stephen M 1995: Politics and Language: American Sign Language and English in Deaf Education. In: Lucas, Ceil (szerk.) *Sociolinguistics in Deaf Community*. Washington, D.C., Gallaudet University Press, 109–163.
- Vasák Iván 1996. *Ismeretek a siketekről*. Budapest, Siketek és Nagyothallók Országos Szövetsége.
- Vasák Iván é.n. [2004]. *A világ siket szemmel*. Budapest, Fogyatékosok Esélye Közalapítvány.
- Woll, Bencie – Kyle, Jim 1994. Sign Languages. In: Asher, Ronald E. – Simpson, J. M. (szerk.) *The encyclopedia of language and linguistics*. Pergamon Press. Oxford, New York, Seoul, Tokyo. 3890–3912.

Dokumentumok

1993. évi LXXIX. törvény a közoktatásról

23/1997. (VI. 4.) MKM rendelet a Fogyatékos gyermekek óvodai nevelésének irányelve és a Fogyatékos tanulók iskolai oktatásának tantervi irányelve kiadásáról

- Sajátos nevelési igényű gyermekek óvodai nevelésének irányelve
- Sajátos nevelési igényű tanulók iskolai oktatásának irányelve

Internethivatkozások

<http://www.wfdeaf.org>